

עניין ראש חודש – פרק י"ח מתוך החיבור 'איסור והיתר'

יוצא לאור על ידי 'צבי לנגרמן

א. החיבור 'איסור והיתר': גילוי וואפיו

לפני כשלושים שנה השתתפתי בהכנת עדכונים לקטלוג הישן של א' נויבאוואר לספריית אוקספורד. תוך כדי עבודה זו זיהיתי שריד לא קטן מחיבור קדום ומקיף בהלכה, עשיר בחידושים מחקריים. החיבור כתוב בערבית-יהודית, והצלחתי לקבוע שמחברו – ששמו אינו ידוע לי – היה בן דורו של ר' מימון אבי הרמב"ם, וזאת על סמך העובדה שהמחבר המאוחר ביותר המצוטט בו הינו ר' יוסף אבן מיגש. המחבר פעל אפוא באמצע המאה השתים-עשרה. לעת עתה אין בידי כל ראיה למקומו, אך אני משער שהוא פעל בספרד. תיאור קצר של החיבור פרסמתי בכתב-העת 'קרית ספר'.¹ כעבור שנים אחדות הגיעו לירושלים עשרות אלפי צילומים מן הספריות שבסנקט פטרסבורג, ובתוך אוצרות אלו זיהיתי חלקים נוספים מהחיבור. צירפתי תיאור של הקטעים החדשים לצילום של מאמרי הראשון שנכלל בחוברת 'מגנזי המכון'.² מאז עברו כשלושה עשורים, ובהם אמנם לא הפסקתי לעיין בצילומים וברישומים השמורים אצלי, אך לא פרסמתי דבר נוסף על אודות החיבור החשוב הזה. כעת אני מתחיל לקיים את מה שהבטחתי לפני כחצי דור. לפני זמן קצר פרסמתי את הפרק על 'ברכת מילה' עם תרגום והערות.³ כעת בחרתי להביא בפני הקוראים פרק נוסף לדוגמה מתוך החיבור, במקורו הערבי (על פי כתב-יד אוקספורד, הוא המקור היחיד המכיל אותו) ובתרגום שלי לעברית, מלווה בהערות ובהסברים. כאשר הוראותיו ופסיקותיו של המחבר תואמות את ההלכה שנקבעה מאוחר יותר על ידי הרמב"ם או ב'טור' וב'שולחן ערוך', הסתפקתי במראי מקום לספרים הללו; במקרים שבהם דבריו אינם תואמים את ההלכות המקובלות, או שיש בהם מן החידוש, הערתי על כך ככל שידי מגעת. אני מקווה שבעקבות פרסום זה אוציא לאור חלקים נוספים מן החיבור, ובעזרת ה' אזכה לפרסם את כולו.

* חובה נעימה להודות לפרופ' דויד דורון וד"ר יהודה גלינסקי, ידידים ועמיתים מאוניברסיטת בראיילן, שהסכימו לקרוא את המאמר ולהעיר את הערותיהם המאלפות; פרופ' משה עסיס העיר הרבה הערות מועילות, גם עליו תבוא הברכה. על כל אלו יש להוסיף את הקריינים המדקדקים של 'קבץ על יד'.

1 'י' צבי לנגרמן, 'אלגז אלתאני (=החלק השני) מן אסור והיתר', קרית ספר ס (תשמ"ה), עמ' 325–329.

2 א' דוד (עורך), מגנזי המכון לתצלומי כתבי היד העבריים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 110–111; מאז פרסום רשימה זו זיהיתי מספר קטעים נוספים של החיבור, וגם ידידי ד"ר דוד סקליר הביא לידיעתי קטעים אחרים ששייכים לחיבור, חלקם במידה מסוימת של ספק.

3 'י' צבי לנגרמן, 'פרק "ברכת המילה" מתוך החיבור "איסור והיתר"', קובץ חצי גיבורים פליטת סופרים, כרך ז (אלול תשע"ד), עמ' א-יז.

התייחסותו של המחבר לשני מנהגים ראוייה לציון: האחד הוא המנהג ב'קצת מקומות' שלא לומר תחנון בתפילת המנחה של ערב ראש חודש. השני הוא המנהג לומר 'כתר' בקדושת מוסף של ראש חודש. בעל 'איסור והיתר' אינו נוקט עמדה בקשר לביטול התחנונים. לעומת זאת, הוא יוצא חוצץ נגד אמירת קדושת 'כתר'. לאור תרומתו של 'איסור והיתר' למקורות הדנים בסוגיות אלו, הדיון בהן יורחב קמעא.

עיקר חשיבותו של 'איסור והיתר' הוא היותו חיבור הלכתי קדום ומקיף מאוד. נוכל להתרשם מהיקפו מעיון ברשימת פרקי חלקו השני, השמור בכ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה 801 (Huntington 428). כתב היד מחזיק את הפרקים יז–נא, וזה תוכנם: עירובין (יז); ראש חודש (יח), פסח (יט), יום טוב ושבועות (כ), צומות (כא), ט' באב (כב), ראש השנה (כג), יום כיפור (כד), סוכה ולולב (כה), חולו של מועד (כו), חנוכה (כז), פורים ומגילה (כח), ספר תורה (כט), שליח ציבור (ל), אבלות (לא), גיעולי גוים ויין נסך (לב), שחיטה (לג), טרפות (לד), סימני בהמה חיה ועוף (לה), כיסוי הדם (לו), גיד הנשה וניקור (לז), איסור הדם (לח), מתנות כהונה (לט), שילוח הקן (מ), מזוזה (מא), תפילין (מב), ציצית (מג), נידה, יולדת, מקווה (מד), קרחת והקפת הראש (נה), כלאיים (מו), כלאי הכרם והרכבת אילן (מז), ערלה (מח), הרבעת בהמה (מט), חרישה בשור וחמור (נ), דיני המנודה (נא). בקטעים שהגיעו מסנקט פטרסבורג נתוספו פרקים ז–יא, ובהם הלכות ברכות הנהנין (ז), ברכות אירוסין ונישואין (ח), ברכת המילה (ט), ברכת פדיון הבן (י) וחלה (יא).

דוגמאות של ספרות הלכתית בשפה הערבית־יהודית פרי עטם של גאונים וראשונים רבות הן, אבל רובן המכריע אינם אלא שאלות ותשובות או חיבורים במקצוע מסוים ומוגבל בהלכה.⁴ כנגד זה, נדירים ביותר חיבורים מקיפים וכוללים, אשר יכלו לשמש אב־טיפוס למשנה תורה של הרמב"ם, אם כי הרמב"ם עצמו רומז לקיומם בהקדמתו למשנה תורה, בעיקר באמרו 'ועוד חברו הלכות פסוקות בענין האסור והמותר והחייב והפטור בדברים שהשעה צריכה להם'. ידועים לי רק שני חיבורים כאלה שהגיעו לידינו, אם כי לא בשלמותם: כתאב אלחאוי לדוד בן סעדיה אלגר והחיבור שלפנינו, 'איסור והיתר'.⁵

הפרק שבחרתי להציג טיפוסי לחיבור. הוא מכיל דיון קצר וענייני בהלכות ובמנהגים. מקורותיו הם דברי התלמוד והגאונים, ואין בו כל פלפול. בדומה לפרקים אחרים בספר, משולבת אף בפרק זה תשובת גאונים בשפה הערבית. גם לשונות תפילה מצוטטות בהרחבה.

4 לסקירה מקיפה ראה י' ברודי, צוהר לספרות הגאונים, תל אביב תשס"ח, ובמיוחד עמ' 113–121, 147–151.

5 על כתאב אלחאוי ראה: דוד סקליר, 'ר' דוד בן סעדיה אלגר והיבורו אלחאוי', תעודה יד (תשנ"ח), עמ' 103–124.

יש להבליט את עצם בחירתו של המחבר לייחד פרק לדיני ראש חודש. רק חלק מן הראשונים קבעו לדיני ראש חודש פרק בפני עצמו, כמו ספר 'שבלי הלקט' (הערוגה הרביעית, עניין ראש חדש), המכיל את הדיון הארוך ביותר הידוע לי בנושא זה אצל הראשונים, או רבנו ירוחם בספרו 'אדם וחוה'. הרמב"ם פיזר את הדינים הקשורים לראש חודש במקומות שונים ב'משנה תורה',⁶ ולא הקדיש להם יחידה נפרדת. אפילו בהלכות קידוש החודש שלו הוא לא הזכיר כלל את דיני ראש חודש. לעומת זאת ב'טור' זכה ראש חודש לפרק משלו (או"ח, סימנים תיז–תכת, ואחריהם 'לוחות העיבור').

עורכי סידורי התפילה הקדישו בדרך כלל פרק בפני עצמו לראש חודש והלכותיו. רוב הסידורים הקדומים, כגון אלו של רס"ג ורב עמרם גאון מצד אחד, ומחזור ויטרי וחבריו האירופיים מצד שני, היו גם ספרי הלכות:⁷ הם הציגו לא רק את נוסחי התפילות, אלא גם את ההלכות הנלוות עליהם, ולפעמים גם דינים שאינם קשורים רק לתפילות. דיני ראש חודש ברובם עוסקים בהוספות ושינויים בתפילה. אבל כמובן ניתן לצרף אליהם גם את ברכת הלבנה, כפי שעשו מחבר 'איסור והיתר', רבנו ירוחם ורבי צדקיה בעל 'שבלי הלקט', ואפילו את תיאור הלוח העברי, המופיע כחלק מדיני ראש חודש שוב ב'שבלי הלקט', וכאמור, כך נהג גם ר' יעקב בן אשר, בעל הטורים.

ומכאן להערה חשובה בקשר לחיבורנו: אמנם החיבור הוא מעשה ידיו של אדם אחד, והוא מתוכנן ומאורגן מתחילתו עד סופו; אבל פרקיו שונים מאוד אלו מאלו באשר למבנה הפנימי שלהם. ישנם בו פרקים (כענייני פסח או ענייני עירוב) הבנויים כפירוש למשניות: הפרק מסודר לפי סדר המשניות במסכת, מצטט קטע נבחר מתוך המשנה, מפרשו ומרחיבו. כנגד זה, פרקים אחרים, כגון הפרק על ראש חודש, מסודרים בעיקר לפי סדר התפילות. במקרה זה הדבר הגיוני בהחלט, כי כאמור כמעט כל הדינים המיוחדים לראש חודש קשורים בשינויים ותוספות בתפילה.

ומכאן למסקנה כללית. בראשיתה של ספרות ההלכה בערבית-יהודית היו בה שלוש סוגות מרכזיות, בנוסף, כמובן, לאוספי השו"ת: פירושים למשנה, סידורים ומונוגרפיות על עניינים שונים. נראה שספרנו מייצג שלב ראשון בהתפתחות עריכת ספרי ההלכה המקיפים את כל המקצועות, ובשלב זה שמר המחבר בכל יחידה על הסגנון והמבנה שהיו להלכותיה במקורותיו, על פי אחת משלוש הסוגות, ולא ניסה לשוות לחיבור

6 ראה דרך משל הלכות תפלה י, י–יא (דינו של מי ששכח לומר יעלה ויבוא בראש חודש); שם, יב, טז (מספר הקרואים בראש חודש) ועוד.

7 בעניין מחזור ויטרי עמד על כך י"מ תא-שמע, 'על כמה ענייני מחזור ויטרי', כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, חלק א: אשכנז, ירושלים, תשס"ד, עמ' 67 (המאמר נדפס לראשונה: עלי ספר יא [תשמ"ד], עמ' 81–89), וכתב: 'עוד למדנו כי אפשרות קרובה שמתחילה נועדו ההלכות שבמחזור ללוות באופן צמוד את החלק הליטורגי. מבחינה זו דומה הדבר למה שהעלה ידידי המנוח צ' פיינטוך ז"ל על ספר תניא'.

כולו סגנון אחיד. רק בשלב מאוחר יותר החלו המחברים לכתוב חיבורים הומוגניים, כעלי אופי אחיד, ובראשם ספר המופת, הוא 'משנה תורה' של הרמב"ם. יחד עם זאת, עלינו להדגיש שהחיבור 'איסור והיתר' הנו חיבור מאורגן ומסודר, ויעידו על כך בין היתר גם ההפניות שבתוכו מפרק אחד לחברו. כך, דרך משל, בפרקנו אין המחבר מביא את נוסח 'יעלה ויבוא' אלא מפנה לפרק אחר בלשון זה: 'תמצא אותו כתוב בתפילת פסח, אבל תחליף, במקום החג, "ביום ראש חדש הזה"'. בהמשך הוא מפנה לפרק אחר, שבו נמצא נוסח ברכת קידוש הלכנה. מכאן שמדובר בחיבור מתוכנן היטב, למרות המבנה הפנימי המגוון של הפרקים. ההפניות בדרך כלל מתאימות לכותרות הפרקים (רובם מתחילים ב'ענין פלוני'), אבל לפעמים אפשר למצוא גם הפניה כללית, למשל 'פי פצל [= בפרק] ראש השנה'.

ב. דרך הההדרה ותוכן הפרק

במהדורות יוצגו במקביל המקור, מועתק מתוך כתב־יד אוקספורד, ומולו תרגומו לעברית. מילים המופיעות במקור בעברית או בארמית מודגשות בתרגום העברי. מראי מקום פשוטים יציינו על אתר. דיונים ארוכים יותר יבואו אחרי הטקסט, ערוכים פסקה פסקה. ישנם הבדלים גדולים באורך הפסקאות, בעיקר משום שכמה מהן כוללות ציטוטים ארוכים מסידור התפילה. חלוקתי לפסקאות תואמת את הפיסוק שבכתב־היד, המסומן בדרך כלל על ידי הבלטה ועיבוי של אותיות המילים הראשונות של הפסקה. בפרקנו שלוש עשרה פסקאות:

(א) מה שמקנה לראש חודש מעמד מיוחד בהלכה היא העובדה שיש בו קרבן מוסף.

יש לכבד את ראש חודש ולשנות בו משהו מן הנהוג היום־יומי.

(ב) הזכרת ראש חודש בתפילת מוסף; קריאת הלל בדילוג; אמירת יעלה ויבוא.

(ג) נוסח תפילת מוסף.

(ד) פירוט סדר התפילות וקריאת התורה בראש חודש. המחבר מקפיד שלא לומר 'כתר' בקדושה אלא 'נקדישך' דווקא.

(ה) תפילת ראש חודש שחל להיות בשבת; נוסח 'אתה יצרת'; קריאת התורה בראש חודש שחל להיות בשבת.

(ו) החובה לברך על הלכנה בחידושה.

(ז) דין יחיד שטעה ולא הזכיר יעלה ויבוא.

(ח) דין שליח ציבור שטעה ולא הזכיר יעלה ויבוא.

- (ט) חובה לחזור על כל תפילה שלא אומרים אותה תוך שלושים יום. דיון בשאלה אם הלכה זו חלה על תפילת מוסף של ראש חודש.
- (י) אין לקדש על הכוס בראש חודש.
- (יא) דיון בשאלת הזכרת השבת בברכות של ראש חודש שחל בשבת.
- (יב) דיון רחב בשאלה אם יחיד קורא את ההלל בראש חודש.
- (יג) תשובת 'גאון' בנידון.

ג. המהדורה

המקור, על פי כתב־יד אוקספורד בודליאנה 801 (Huntington 428)

[ב26] אלפצל אלי"ח נדכר פיה ענין ראש חדש.

(א) פצל אללה תעאלי ראשי חדשים ואומר⁸ פיה בקרבן זאיד שנ ובראשי חדשיכם תקריבו עולה ליי וכו' וקד אצאפה תעאלי אלי אלמועדים והו קו' וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם וכו' פילזמנא תפצלה⁹ ויגיר פיה כל ואחד מנא מא אמכנה. (ב) ונצלוא פיה צלאה זאידה והי תפלת מוסף והי באזא קרבן מוסף ורתבוא לנא לנקרא פי כל ראש [א27] חדש הלל לקרוא בדילוג וידכר דכר ראש חדש פי תפלת ערבית ושחרית ומנחה והו יעלה ויבא ידכרה פי רצה קבל ותחזינה עיינינו תגדה מכתב (!) פי תפלת פסח ואבדל עוץ אלעיד ביום ראש החדש הזה. (ג) תפלת מוסף אבות וגבורות וקדושת השם תם ברכה רביעית והי אלדי תתסמי קדושת היום. ראשי חדשים לעמך נתת זמן כפרה לכל תולדותם בהיותם מקריבים לפניך זבחי רצון שעירי חטאת לכפר בעדם זכרון לכלם יהיו ותשועת נפשם מיד שונא מזבח חדש בציון תכין עולת ראש חדש נעלה עליו ושעיר עזים נעשה ברצון ובעבודת בית המקדש נשמה כלנו ושירי דוד עבדך נשמע בעירך האמורים לפני מזבחך אהבת עולם תבא להם וברית אבות לבנים תזכור. והביאנו יי אלהינו וכו' אלי על ידי משה עבדך כאמור ובראשי חדשיכם תקריבו עולה ליי פרים בני בקר שנים ואיל אחד כבשים בני שנה שבעה תמימים ומנחתם ונסכיהם כמדובר שלשה עשרונים לפר ושני עשרונים לאיל ועשרון לכבש ויין כנסכו ושעיר לכפר ושני תמידין [ב27] כהלכתן אלהינו ואלהי אבותינו חדש עלינו את יום ראש החדש הזה לטובה ולברכה לששון ולשמחה לישועה ולנחמה לכלכלה ולפרנסה למחילת חטא ולסליחת עון ויהא ראש החדש הזה סוף וקץ לגלותינו תחלה וראש לפדות נפשנו כי בישראל עמך בחרת וחוקי ראשי חדשים להם קבעת באי מקדש ישראל וראשי חדשים. תם עבודה והודאה ושם שלום (ד) וליס פי ראש חדש נפילת פנים ולא למנצה ופי בעץ מואצע תעודוא ליסקטוא נפילת פנים ערב ראש חדש במנחה ואן צלא אליחיד פי ראש חדש פלא יבארך עלי אלהלל לקרות ולא יכתם אכרה. שליח ציבור יצלי אלצלאה עלי רסם אלחול ויזיד פי יוצר פי שמנה עשרה יעלה ויבא

8 זה כנראה כתיב מלא במקום 'ואמר'.

9 המעתיק ניקד את האות 'צאד' בחיריק, כנראה מפני שלא היה מקום לתקן ל'תפצילה'.

התרגום

הפרק הי"ח נזכיר בו ענין ראש חדש.

{א} נתן ה' יתעלה יתרון לראשי חדשים ונצטווה בו¹⁰ בקרבן מוסף שנ' ובראשי חדשיכם תקריבו עולה ליי וכו'. וה' יתעלה כבר סיפח אותו למועדים, והוא אמרו ז'ביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם וכו' (במ' י, י). לכן אנחנו חייבים להעדיף אותו, וכל אחד ממנו ישנה בו¹¹ כמידת יכולתו. {ב} נתפלל בו תפילה נוספת, והיא תפלת מוסף, והיא כנגד קרבן מוסף. ותיקנו לנו שנקרא בכל ראש חדש הלל לקרוא בדילוג, ונזכיר את זכר ראש חדש בתפלת ערבית ושחרית ומנחה, והוא יעלה ויבא, שאומרים אותו ב'רצה', לפני ותחינה עינינו; תמצא אותו כתוב בתפלת פסח, אבל תחליף, במקום החג: 'ביום ראש החדש הזה'. {ג} תפלת מוסף, אבות וגבורות וקדושת השם, אחר כך ברכה רביעית, והיא אשר נקראת קדושת היום: 'ראשי חדשים לעמך נתת זמן כפרה לכל תולדותם בהיותם מקריבים לפניך זבחי רצון שעירי חטאת לכפר בעדם זכרון לכלם יהיו ותשועת נפשם מיד שונא מזבח חדש בציון תכין עולת ראש חדש נעלה עליו ושעיר עזים נעשה ברצון ובעבודת בית המקדש נשמח כלנו ושירי דוד עבדך נשמע בעירך האמורים לפני מזבחך אהבת עולם תבניא להם וברית אבות לבנים תזכור. והביאנו יי אלהינו וכו' עד על ידי משה עבדך כאמור ובראשי חדשיכם תקריבו עולה לה' פרים בני בקר שנים ואיל אחד כבשים בני שנה שבעה תמימים ומנחתם ונסכיהם כמדובר שלשה עשרונים לפר ושני עשרונים לאיל ועשרון לכבש ויין כנסכו ושעיר לכפר ושני תמידין כהלכתן אלהינו ואלהי אבותינו חדש עלינו את יום ראש החדש הזה לטובה ולברכה לששון ולשמחה לישועה ולנחמה לכלכלה ולפרנסה למחילת חטא ולסליחת עון ויהא ראש החדש הזה סוף וקץ לגלותינו תחלה וראש לפדות נפשנו כי בישראל עמך בחרת וחוקי ראשי חדשים להם קבעת בא"י מקדש ישראל וראשי חדשים'. אחר כך עבודה הודאה ושים שלום. {ד} ואין בראש חדש נפילת פנים ולא למנצח.¹² ובכמה מקומות נהגו להשמיט את נפילת פנים בערב ראש חדש במנחה. ואם מתפלל יחיד בראש חדש, לא יברך על ההלל 'לקרות' ולא יתחום בסופו. שליח ציבור מתפלל את התפילה כנוסח יום חול, ויוסיף ביוצר,¹³ בשמנה עשרה, יעלה ויבא.

10 ראה הערה 8 לעיל. כאן ובהמשך הערבית היא בלשון יחיד, והכוונה כמובן לראש חודש.

11 אולי: ייפה אותו. ראה דווי, מילון, ב, עמ' 233–234.

12 הכוונה למזמור כ, שנוהגים לומר אותו בין 'אשרי' ובין 'זבא לציון' אחרי נפילת אפיים בשחרית.

13 ב'יוצר' פירושו בתפילת השחרית.

ואדא אכמל עושה שלום יבארך לקרוא את ההלל ותקרא אלגמאעה אלהלל בדילוג. תם יקול קדיש כאמל ויטלע ספר תורה ויקראו פיה ד' אנפס לא אקל ולא אכתר ותגד רתבה אלקראה פי ענין ספר תורה ויקול תהלה וסדר קדושה מן ובא לציון אלי אכר ונטלתי תם יהללו את שם יי וכו' ויצרף ספר תורה אלי מוצעה ויקול קדיש עד למעלה ותצלי אלגמאעה מוסף ויכרר [28א] שליח ציבור ולא ידכר כתר בל נקדישך מתל יוצר ויקול ראשי חדשים ועבודה והודאה וברכת כהנים תם קדיש עד עושה שלום וידכר יעלה ויבא פי ברכת מזון פי ראש חדש וקד דכרת חכם מן גלט ולם ידכר ראש חדש פי ברכת מזון.

(ה) ודא אתפק ראש חדש פי סבת יצלי צלאה¹⁴ אלסבת מעריב שחרית יוצר ומנחה וידכר ראש חדש בעבודה ויכתם פי אלברכה אלאבעה באלסבת אעני מקדש השבת ולא ידכר ראש חדש. ופי מוסף יצלא שלש ראשונות תם יקולוא אתה יצרתה עולמך מקדם כלית מלאכתך ביום השביעי בחרת בנו מכל האומות ורצית בנו ורוממתנו מכל הלשונות וכו' ותתן לנו יי אלהינו באהבה שבתות למנוחה וראשי חדשים לכפרה ולפי שחטאנו לפניך יי אלהינו חרבה עירנו ושם מקדשינו וגלה יקרנו וניטל כבוד מביית חיינו ואין אנו יכולין להקריב לפניך קרבן שיכפר בעדינו יהי רצון מלפניך יי אלהינו שתעלינו לארצנו וכו' תם ישמחו במלכותך ותם רצה נא במנוחתינו וכו' תם עבודה והודאה וברכת כהנים ושליח צבור יטלע [28ב] שני ספרין תגד אלתבה פי ספר תורה ויהפטר השמים כסאי. ואן כאן ראש חדש יום אלאחד יהפטר ויאמר לו יהונתן. (ו) ילזם עלי רות אלהלל פי תגדידה ליבארך ותגד אלברכה פי ענין אלברכות (ז) ומן גלט ולם ידכר יעלה ויבא פי רצה אן כאן פי ערבית לא ילזמה רדהא ואן כאן פי שחרית או פי מנחה יעיד וצורה אלאעאדה אדא אלתהם קבל גר רגליה ועאדתה ליקול דעא בעד צלאתה פירגע אלי רצה ודא גר רגליה ירגע לאול אלצלאה. ואן כאן ליס עאדתה ליקול דעא בעד צלאתה פמהמא לם יכתם המברך את עמו בשלום ואלתהם פירגע אלי רצה ואן לם ילתהם אלא בעד אלכתמה מע אנה לם יגר רגליה פירגע לאול אלצלאה. הדא אלחכם ביחיד (ח) אמא שליח ציבור לא יעיד אבדא שיא מן קבל לא יתקל עלי אלגמאעה ועאד צלאה מוסף אמאמה ידכר פיהא דכר ראש

כאשר יגמור 'עושה שלום' יברך 'לקרוא את ההלל', והציבור יקרא את ההלל בדילוג. אחר כך יאמר קדיש שלם,¹⁵ ספר תורה ויקראו בו ארבעה אנשים, לא פחות ולא יותר. ותמצא את סדר הקריאה ב'ענין ספר תורה'. ויאמר 'תהלה' ו'סדר קדושה' מן 'זבא לציון' עד סוף 'ונטלתני'.¹⁶ אחר כך 'יהללו את שם יי' וכו', ויחזיר ספר תורה למקומו, ויאמר קדיש עד 'למעלה'. והציבור יתפלל מוסף, ויחזור שליח הציבור [על התפילה]; ולא יזכיר 'כתר' אלא 'נקדישך', כמו [בתפילת] 'יוצר'. ויאמר ראשי חדשים ועבודה והודאה וברכת כהנים, אחר כך קדיש עד עושה שלום. ויזכיר יעלה ויבא בברכת המזון בראש חדש, וכבר הזכרתי דין מי שטעה ולא הזכיר ראש חדש בברכת המזון.

{ה} ואם חל ראש חדש בשבת, יתפללו¹⁷ תפילת השבת מעריב, שחרית יוצר¹⁸ ומנחה, ויזכיר את ראש חדש בעבודה. ובברכה הרביעית יחתום בשבת, רצוני לומר, 'מקדש השבת', ולא יזכיר את ראש חדש. ובמוסף יתפללו שלש ראשונות, אחר כך יאמרו 'אתה יצרתה עולמך מקדם כלית מלאכתך ביום השביעי בחרת בנו מכל האומות ורצית בנו ורוממתנו מכל הלשונות וכו' ותתן לנו יי' אלהינו באהבה שבתות למנוחה וראשי חדשים לכפרה ולפי שחטאנו לפניך יי' אלהינו חרבה עירנו ושמש מקדשינו וגלה יקרנו וניטל כבוד מבית חיינו ואין אנו יכולין להקריב לפניך קרבן שיכפר בעדינו יהי רצון מלפניך יי' אלהינו שתעלינו לארצנו וכו', אחר כך ישמחו במלכותך ואחר כך רצה נא במנוחתינו וכו', אחר כך עבודה והודאה וברכת כהנים. ושליח צבור יוציא שני ספרין, תמצא הסדר ב'ספר תורה',¹⁹ ויפטר 'השמים כסאי' (יש' סו, א). ואם חל ראש חדש ביום ראשון, יפטר 'ויאמר לו יהונתן' (שמ"א כ, יח).

{ו} חייבים לברך על ראיית הלבנה בחידושה, ותמצא את הברכה ב'ענין הברכות'.
{ז} ומי שטעה ולא הזכיר יעלה ויבא ב'רצה', אם היה בערבית, אינו חייב לחזור עליה; ואם היה בשחרית או במנחה, יחזור. ואופן החזרה: אם נזכר²⁰ לפני שפקר רגליו, ומנהגו לומר בקשה אחרי תפילתו, יחזור ל'רצה', אבל אם עקר רגליו יחזור לתחילת התפילה. ואם אינו נוהג לומר בקשה אחרי תפילתו, כל עוד לא חתם 'המברך את עמו בשלום' ונזכר, יחזור ל'רצה'; ואם לא נזכר אלא אחרי החתימה, אף על פי שלא עקר את רגליו, יחזור לתחילת התפילה. וזהו דין היחיד; {ח} אבל שליח ציבור לעולם אינו חוזר על שום דבר, כדי שלא להכביד על הציבור; ועוד תפילת מוסף לפניו, שיזכיר בה זכר ראש

15 אפשרות אחרת היא לתרגם את הפועל 'טלע' כלשון עלייה לתורה; ראה י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו, עמ' 405.

16 'ונטלתני' – תחילת תרגום יונתן ליחזקאל ג, יב, הוא הפסוק השני בקדושה דסידרא.

17 הרבים על פי השימוש בסביל; הצורה שכיחה בערבית, ולא הערתי על כך בדרך כלל.

18 לכאורה ישנה כפילות בביטוי 'שחרית יוצר'.

19 כוונתו לפרק אחר מן החיבור שכותרתו 'ספר תורה'.

20 על מובן זה של הפועל 'אלתהם' (הבא בדרך כלל עם המלית 'אלי') ראה בלאו, מילון, עמ' 641.

חדש ואמא אן גלט במוסף פיעיד ופי דאלך קאלו טעה ולא הזכיר יעלה ויבא של ראש חדש בערבית אין מחזירין אותו מפני שאין מקדשין את החדש אלא ביום וקאלו טעה ולא הזכיר של ראש חדש בעבודה חוזר לעבודה בהודאה חוזר להודאה בשים שלום חוזר לעבודה ואם סיים [29א] חוזר לראש אַעֲגֹ דלא עקר את רגליו. ואוקפוא דלך דאינו רגיל לומ' תחנונים אחר תפלתו אבל כשהוא רגיל לומ' תחנונים אחר תפלתו אַעֲגֹ דסיים ולא עקר את רגליו חוזר לעבודה ואם עקר את רגליו חוזר לראש וקאלו טעה ולא הזכיר של ראש חדש בשחרית אין מחזירין אותו מפני שתפלת מוספין לפניו אמ' ר' יוחנן ובצבור שאנו פ' מפני טורח הצבור אבל ביחיד מחזירין אותו ויטהר מן הנא אפי' שליח צבור אדא טעה במנחה מחזירין אותו אן ליס אמאמה צלאה תאניה יגבר דכר ראש חדש פיהא ומן גלט פי מוסף וכדכר עוץ ראשי חדשים אתה חונן פיקטע ואפי' באמצע ברכה וקד דכרת הדא פי ענין תפלה.

(ט) וילום אלאנסאן ליעיד צלאה ראש חדש וצלאה גמיע אלאעיאד וכדלך יצליהא והו קו אמ' ר' אלעזר לעולם יסדיר אדם תפלתו ואחר כך יתפלל ואוקפוא הדא אלכלאם בברכות של ראש השנה ושל יום הכפורים ושל פרקים אבל שאר ימות השנה לא צריך וכמה הו (!) פרקים משלשים יום ולהלן (י) ואדא אתפק ראש חדש פי אחד איאם אלגמעה לא יקדם פיה עלי כאס וידכר דכר ראש חדש פי ברכת מזון והו קו ימים שיש בהן [29ב] קרבן מוסף כגון ראש חדש וחולו של מועד וערבית ושחרית ומנחה מתפלל שמנה עשרה ואו' המורע בעבודה ואם לא אמ' מחזירין אותו ואין בהן קדושה על הכוס ויש בהן הזכרה בברכת המזון.

(יא) ואדא אתפק ראש חדש פי סבת המפטיר בנביא ידכר ראש חדש ויקול את יום המנוח הזה ואת יום ראש החדש הזה ויכתם מקדש השבת וישראל וראשי חדשים לאן אנקטעת אלהלכה יום הוא שנתחייב בחמש תפלות פי ענין יום הכפורים אדא וקע פי סבת ילום ליכר פי אלסבת פי תפלת נעילה ומע מא ליס ענד[]²¹ סבת פיה נעילה ולכן קאלו פיה יום הוא שנתחייב בחמש תפלות כדלך יקאל הנא איצי יום הוא שנתחייב בהפטרה וידכר ראש חדש אלמפטיר ובהדא קטע רבי יצחק פי אלהלכות ואמא שליח ציבור אלדי יכרר אלצלאה ערבית לילה אלסבת פלא ידכר פיה ראש חדש ואן קלת למא למ נקול איצה (!) הנא יום הוא שנתחייב בחמש תפלות ואלגואב

21 נראה שהאות שאיננה ברורה, המסומנת ב-[], היא נ; ונראה שהתחיל לכתוב 'ענדנא', 'אצלנו', ואחר כך החליט לרשום 'ענדה', 'אצלו'. בין כך ובין כך משמעות הדברים ברורה.

חדש. אבל אם טעה במוסף, יחזור. ובעניין זה אמרו, 'טעה ולא הזכיר יעלה ויבא של ראש חדש בערבית אין מחזירין אותו, מפני שאין מקדשין את החדש אלא ביום',²² ואמרו, 'טעה ולא הזכיר של ראש חדש בעבודה חוזר לעבודה; בהודאה חוזר להודאה; בשים שלום חוזר לעבודה; ואם סיים חוזר לראש',²³ אע"ג דלא עקר את רגליו. והעמידו את זה 'דאינו רגיל לומר' תחנונים אחר תפלתו אבל כשהוא רגיל לומר' תחנונים אחר תפלתו אע"ג דסיים ולא עקר את רגליו חוזר לעבודה ואם עקר את רגליו חוזר לראש'.²⁴ ואמרו, 'טעה ולא הזכיר של ראש חדש בשחרית אין מחזירין אותו מפני שתפלת מוספין לפניו. אמ' ר' יוחנן ובצבור שאנו פי' מפני טורח הצבור אבל ביחיד מחזירין אותו'.²⁵ מכאן נראה, אפי' שליח צבור, כאשר טעה במנחה, מחזירין אותו, כי אין לפניו תפלה אחרת שיתקן בה את הזכרת ראש חדש. ומי שטעה במוסף ובמקום ראשי חדשים אמר 'אתה חונן', יפסיק ואפי' באמצע ברכה, וכבר הזכרתי את זה ב'ענין תפלה'.

{ט} וחייב האדם להסדיר תפילת ראש חדש ותפילת כל החגים, וככה יתפלל אותן. והוא שאמרו, 'אמ' ר' אלעזר לעולם יסדיר אדם תפלתו ואחר כך יתפלל'. והעמידו את הדבר הזה בברכות של ראש השנה ושל יום הכפורים ושל פרקים, אבל שאר ימות השנה לא צריך. וכמה הוא 'פרקים'? משלשים יום ולהלן.²⁶ {י} וכאשר חל ראש חדש באחד מימי השבוע, לא יקדש בו על הכוס, אבל יזכיר את ראש חדש בברכת המזון, והוא אמרם: 'ימים שיש בהן קרבן מוסף, כגון ראש חדש וחולו של מועד, וערבית ושחרית ומנחה מתפלל שמנה עשרה ואו' המן[א]ורע בעבודה; ואם לא אמ', מחזירין אותו. ואין בהן קדושה על הכוס, ויש בהן הזכרה בברכת המזון'.²⁷

{יא} וכאשר חל ראש חדש בשבת, המפטיר בנביא יזכיר את ראש חדש ויאמר 'את יום המנוח הזה ואת יום ראש החדש הזה', ויחתום 'מקדש השבת וישראל וראשי חדשים', מפני שנפסקה ההלכה, 'יום הוא שנתחייב בחמש תפלות', בענין יום הכפורים כאשר חל בשבת, חייב להזכיר את השבת בתפלת נעילה, אף על פי שבשבת אין נעילה; אבל אמרו בו, 'יום הוא שנתחייב בחמש תפלות', כמו כן ייאמר כאן גם כן, יום הוא שנתחייב בהפטרנה, ואת ראש חדש יזכיר המפטיר, וכך פסק רבי' יצחק בהלכות.²⁸ ובאשר לשליח ציבור שחוזר על התפילה ערבית [ב]ליל שבת, הרי שלא יזכיר בו ראש חדש. ואם תאמר, למה לא נאמר גם כאן, יום הוא שנתחייב בחמש תפלות? התשובה

22 רי"ף, ברכות כ"א ע"א (בדפי הרי"ף).

23 כך בכתב היד, אך על פי בבלי ברכות כ"ט ע"ב צריך להיות: 'טעה ולא הזכיר של ראש חדש בעבודה – חוזר לעבודה, נזכר בהודאה – חוזר לעבודה, בשים שלום – חוזר לעבודה, ואם סיים – חוזר לראש'.

24 שם (בשינויי לשון קלים), וכך פסק הרי"ף, ברכות כ"א ע"א.

25 רי"ף, שם, כ"א ע"א.

26 בבלי ר"ה לה ע"א.

27 בבלי שבת כ"ד ע"א.

28 רי"ף, שבת י"א ע"א, והעניין יידון בהמשך המאמר.

תכראר אלצלאה לילה אלסבת ליס הו פריץ ואמא רבנן רתבוהא משום סכנה פאד ליס הי חובה אפי' פי אלסבת ארתפע אן נקול פיהא יום הוא שנתחייב.

(יב) וקאלו אן אראד אליחיד [30א] ליקרא אלהלל פי ראש חדש יקרא דון ברכה והו קולה הילכך איבעי יחיד למקרי הלילא בראש חדש קרי ליה בלא ברכה. ואלצבור יקראו ויבארכוא ולכן בדילוג ואלעלה פי דלך לאן הלל בראש חדש ליס הו מן אלתורה בל הו מנהג אלחכמים. ואלאיאם אלדי יקאל פיהא הלל אלגמור ילום אליחיד ליבארך תחלה וסוף ואלאיאם אלדי יקאל פיהא לגמור אעני דון דילוג כאנת פי בית המקדש תמניה עשר אלדי ליס כאן יעמלוא שני ימים טובים. ואלאן בגולה איאם לגמור ענדנא ואחד ועשרין יום והו קו אמ' ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יהוצדק שמנה עשר ימים בשנה יחיד גומר בהן את ההלל ואלו הן שמנת ימי החג ושמנת ימי חנוכה ויום טוב הראשון של פסח ויום טוב ראשון של עצרת. ובגולה עשרים ואחד יום. תשעת ימי החג ושמנת ימי חנוכה ושני ימים טובים של פסח ושני ימים טובים של עצרת אבל הלל דראש חדש לא דאורייתא אבל מנהגא דרבנן הוא ומשום הכי לא גמרינן ביה הלילא אלא מדלגינן דילוגי וסאיר אלאיאם אלדי יקרא פיהא הלל פהו לקרוא וגמיע רוס אשהר אלסנה לקרוא חאשי ראש חדש תשרי אלדי הו ראש השנה [30ב] ליס פיה הלל אלבת לא לקרא ולא לגמור ותגד אלעלה פי פצל ראש השנה. וראש חדש טבת אבדא לגמור לאנה פי טי שמנת ימי חנוכה ומאי שנא בחג דגמרינן הלילא בכל יומא ומאי שנא בפסח דלא גמרינן הלילא אלא תרי יומי קמאי. משום דחג חלוקין קרבנותיו ופסח אין חלוקין קרבנותיו.

(יג) גאון והא דפשיט רבא שהיחיד²⁹ גומר בהן את ההלל בין פרק לפרק פוסק באמצע הפרק אינו פוסק קימא לן דבקרית שמע מה קרית שמע אינו שואל באמצע אלא מפני היראה ואינו משיב אלא מפני הכבוד כך בהלל ובמגלה וימים שאין היחיד גומר בהן את ההלל אפי' באמצע הפרק פוסק מפני הכבוד ודגריסין בברכות דלא פסק רבינא והשיב שלום לרב בר שבא בימים שאין היחיד גומר בהן את ההלל משום דלא חשיב ליה לעשות לו כבוד. קימא לן בקרית שמע בהלל ובמגלה אפי' אם פסק ושהה כדי לגמור את כולה חוזר למקום שפסק.

[היא]: חזרת התפילה בליל שבת אינה חובה, אבל חכמים תיקנו אותה משום סכנה.³⁰ והיות והיא אינה חובה אפי' בשבת, הוסר [הטעם] שנאמר בה, 'יום הוא שנתחייב'.

{יב} ואמרו, אם רצה היחיד לקרוא את ההלל בראש חדש, יקרא בלי ברכה, והוא שאמרו: 'הילכך איבעי³¹ יחיד למקרי הלילא בראש חדש קרי ליה בלא ברכה'.³² והצבור יקראו ויברכו, אבל בדילוג, והסיבה בזה היא, מפני שהלל בראש חדש אינו מן התורה, אלא הוא מנהג החכמים. והימים אשר קוראים בהם ההלל הגמור, חייב היחיד לברך תחלה וסוף; והימים אשר נאמר בהם 'לגמור', רצוני לומר בלי דילוג, היו בבית המקדש³³ שמונה עשר, כי לא היו עושים שני ימים טובים. וכעת בגולה, הימים שעלינו לגמור בהם את ההלל הם עשרים ואחד ימים, והוא אמרם, 'אמ' ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יהוצדק שמנה עשר ימים בשנה יחיד גומר בהן את ההלל ואלו הן שמנת ימי החג ושמנת ימי חנוכה ויום טוב ראשון של פסח ויום טוב ראשון של עצרת. ובגולה עשרים ואחד יום. תשעת ימי החג ושמנת ימי חנוכה ושני ימים טובים של פסח ושני ימים טובים של עצרת. אבל הלל של ראש חדש לא דאורייתא אבל מנהגא דרבנן הוא ומשום הכי לא גמרינן ביה הלילא אלא מדלגינן דילוגי'.³⁴ ושאר הימים בהם הוא קורא את ההלל, הרי [הברכה] היא 'לקרוא'. ובכל ראשי חדשי השנה [מברכים] 'לקרוא', חוץ מראש חדש תשרי, אשר הוא ראש השנה, אין בו הלל כלל, לא 'לקרוא' ולא 'לגמור', ותמצא את הסיבה בפרק 'ראש השנה'. וראש חדש טבת תמיד [מברכים] 'לגמור', מפני שהוא בכלל שמנת ימי החנוכה, זמאי שנא חג דגמרינן הלילא בכל יומא ומאי שנא בפסח דלא גמרינן הלילא אלא תרי יומי קמאי? משום דחג חלוקין קרבנותיו ופסח אין חלוקין קרבנותיו'.³⁵

{יג} גאון. והא דפשיט רבא³⁶ שיחיד גומר בהן את ההלל בין פרק לפרק פוסק, באמצע הפרק אינו פוסק. קימא לן דבקרית שמע, מה קרית שמע אינו שואל באמצע אלא מפני היראה, ואינו משיב אלא מפני הכבוד, כך בהלל ובמגלה; וימים שאין היחיד גומר בהן את ההלל אפי' באמצע הפרק פוסק מפני הכבוד. ודגרסינן בברכות דלא פסק רבינא והשיב שלום לרב בר שבא בימים שאין היחיד גומר בהן את ההלל, משום דלא חשיב ליה לעשות לו כבוד. קימא לן בקרית שמע בהלל ובמגלה אפי' אם פסק ושהה כדי לגמור את כולה חוזר למקום שפסק.³⁷

30 בבלי שבת כד ע"ב.

31 'איבעי' כאן במילה אחת, והכוונה כמובן 'אי בעי', ואכן כך ברי"ף.

32 רי"ף, שבת יא ע"ב.

33 מסתבר שהכוונה לירושלים או לארץ ישראל כולה.

34 רי"ף שם, והשווה בבלי תענית כח ע"ב.

35 ספר הלכות פסוקות לרב יהודאי גאון, מהדורת סלימאן ששון, ירושלים, תשי"א, עמ' לו–לוז, בשינויים קלים מאוד.

36 כנראה נשמטה כאן המילה 'ימים'.

37 הדברים מתייחסים לבבלי ברכות יד ע"א; ולדברי ה'גאון' ראה בסוף המאמר.

הערות וביאורים

(א) ראש חודש כיום מיוחד:

1. הקרבת קרבן מוסף כהוכחה לייחודו של היום, כפי שכתוב בתורה.
2. על כל אחד לשנות משהו כפי יכולתו ובכך יכבד את ראש החודש; אבל בעל 'איסור והיתר' אינו מפרט, ואף אינו רומז, במה לשנות. במקורות אחרים הוזכרו שני מנהגים לכבודו של ראש חודש: נשים אינן עושות מלאכה³⁸ וסעודה. סביר שהמחבר מתכוון לסעודה, כלומר, שירבה בסעודה כפי יכולתו, אם כי הצעה זו אינה יוצאת מגדר השערה. התלמוד הירושלמי, מגילה א, ד (דף ע"ב; מהדורת האקדמיה ללשון, עמ' 742), קובע ש'סעודת ראש חדש וסעודת פורים מאחרין ולא מקדימין'.³⁹ ור' יעקב בעל הטורים (או"ח, סי' תיט) פסק: 'ומצוה להרבות בסעודת ר"ח'. ואולם, קיים ספק אם דין הסעודה שייך רק בזמן שמקדשים על פי הראייה; עיין הערותיו של הבית יוסף לסעיף הנ"ל. לקמן יאמר המחבר בפירוש שאין לקדש על היין, וכך גם רשם רס"ג בסידורו.⁴⁰ ייתכן שגם אם מנהג הקידוש התבטל, מנהג הסעודה נשאר, אם כי נהיה בלתי-פורמלי, ולכן הוא אינו אומר יותר מאשר לכבד את היום במה שיכול.⁴¹

(ב) קריאת הלל בדילוג בראש חודש. ראה סעיף ד.

(ג) נוסח תפילת מוסף.

(ד) ענייני תפילה של ראש חודש:

1. אין נופלים על פניהם בראש חודש, ו'בכמה מקומות' נהגו שלא לומר תחנון גם

38 ראה למשל ספר האשכול, מהדורת ש' אלבק, ברלין תר"ע, עמ' 145, וראיתו מירושלמי תענית א, ו (דף סד ע"ג, מהדורת האקדמיה ללשון עמ' 709).

39 ידוע שבתקופת התלמוד והגאונים נערכו סעודות ראש חודש של חשבי הערים, וכנראה הן הנרמזות בתלמודים. ראה בפירוט במסכת סופרים יט, ז-ח. לכן ייתכן שגם הירושלמי אינו מתכוון לסעודות פרטיות.

40 סידור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דוידזון, ש' אסף, וי' יואל, ירושלים תש"א, עמ' קכח. מנהג הקידוש בסעודות ראש חודש (ציבוריות) הוא מנהג ארצישראלי קדום המוזכר אף הוא במסכת סופרים, שם.

41 דיון בנושא, בלי פירוט של הראשונים, נמצא במאמרו של ב' נחמני, 'סעודת ראש חדש', מחנים צ (תשכ"ד), עמ' 68-72; נמצא מקוון באתר: <http://www.daat.ac.il/daat/kitveyet/mahanaim/seudat-2.htm>. פרופ' משה עסיס מוסיף הצעה נוספת, גם היא ראויה לעלות לדיון: לשנות את הבגדים, ורמז לדבר נמצא בשאלתות דרב אחאי גאון, מהדורת מירסקי, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' ג): 'רבנין חבריא אמרו כעטיפתנו בחול כך עטיפתנו בשבת, אמר להם צריכים אתם לשנות'.

במנחה של ערב ראש חודש. רבי דוד אבודרהם, שפעל גם הוא בספרד כמאתיים שנה אחרי בעל 'איסור והיתר', מסכם את הנהוג כך: 'ובערבי ראשי חדשים וחנוכה נוהגין ליפול על פניהם בערביהם וביום מוצאייהם בין שחרית בין מנחה'.⁴² המנהג שלא לומר תחנון בראש חודש מוזכר גם אצל ר' ישראל ישראלי, שפעל במאה הי"ד בטולדו, והיה מן האחרונים שכתבו בערבית יהודית בספרד.⁴³

ובאשר לתחנון במנחה של ערב ראש חודש: בעניין זה חיבורנו מוסר מידע מעניין על שינויים המתחוללים במנהגי התפילה. כפי שראינו, אבודרהם אומר בפירוש שבערב ראש חודש נופלים על פניהם, אפילו במנחה. על דברים אלו מעיר רבי חיים בן ישראל בנבנשתי (כנסת הגדולה, או"ח, סי' קלא, הגהות בית יוסף ס"ק ו): 'אין כן מנהגינו, אלא בשחרית נופלין על פניהם'. מקורות רבים בסוגיה זו לוקטו לאחרונה בידי אפרים בצלאל הלבני. ממחקרו אנו למדים שכבר בימי הגאונים התפשט המנהג שלא לומר תחנון בערב ראש חודש. ראשונים וגם אחרונים פסקו בעניין זה לכאן או לכאן, וטעמיהם עמם.⁴⁴ חילוקי המנהגים בעניין זה משתקפים גם מדברי בעל 'איסור והיתר'.

2. דיני הלל וברכתו, בציבור וביחיד. נראה שסוגיה זו, יותר מכל סוגיה אחרת הקשורה בראש חודש, העסיקה את בעלי ההלכה, מימות הגאונים ועד ימינו אלו. סיכומים נאים פורסמו לאחרונה.⁴⁵ לכן נוכל לסכם בקצרה ולומר, שבעל 'איסור והיתר' קובע שבציבור מברכים 'לקרות את ההלל'.

3. נוסח הקדושה במוסף. לא ידוע לי מחקר ממצה על תפוצת שתי הנוסחאות העיקריות של הקדושה – 'נקדישך' ו'כתר'.⁴⁶ בהדגשתו של רבינו שאין לומר 'כתר' במוסף של ראש חודש, אלא 'נקדישך', כמו בשחרית, הוא מתייחס לשאלה האם נוסח הקדושה במוסף של ראש חודש הוא 'כתר', כנוסח הקדושה במוסף של שבתות וחגים,⁴⁷

42 דוד בן יוסף אבודרהם, ספר אבודרהם, מהדורת ש"א ורטהיימר, ירושלים תשכ"ג (מהדורה חדשה ומתוקנת), עמ' קמג.

43 ספר מצוות זמניות, מהדורת מ"י הכהן בלוי, ניו-יורק תשד"ם, עמ' תכו. ספר זה נכתב במקורו בערבית יהודית, אך הוא הגיע אלינו רק בתרגומו של שם טוב בן ארדוטיאל.

44 א"ב הלבני, התחינה והקריאה לחי עולמים: עיונים בתפילה ובקריאת התורה, ירושלים, תשע"ב, עמ' כד–לא.

45 ב' לאו, ממרן עד מרן: משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף (תל אביב תשס"ה), עמ' 332–336, ועיין גם בהערות לעמודים אלה (בסוף הספר).

46 גם משיחות שקיימתי עם עמיתים למדתי שהעניין רחוק מלהיות ברור. הנני מודה במיוחד לד"ר נחום ויסנשטרן (הספרייה הלאומית) ופרופ' בנימין בר-תקוה שחלקו אתי מהכמתם, וכן להערות ארוכות ומלומדות שקיבלתי ממערכת 'קבץ על יד'.

47 בפרק יט, העוסק בהלכות פסח, קובע בעל 'איסור והיתר' שבתפילת מוסף 'זיכרר שליח ציבור אלצאלה וידכר כתר יתנו לך מוצע אלקדושה', ותרגומו 'זיחזור שליח ציבור על

או שמא יש לנהוג במוסף של ראשי חודשים כבשחרית ולומר 'נקדישך'. רבינו נוקט עמדה ברורה, וקובע שאין לומר 'כתר' במוסף של ראש חודש. קביעה דומה, המלמדת שהמבוכה בעניין אמירת 'כתר' במוסף של ראש חודש עדיין הייתה קיימת בספרד גם כמאתיים שנה אחרי פסיקתו של בעל 'איסור והיתר', עולה מדברי ר' דוד אבודרהם, שקבע בספרו שבראש חודש 'אינו אומר כתר אלא נקדישך וכן בחולו של מועד שאין אומרים כתר אלא במוסף של שבת ויום טוב בלבד'.⁴⁸

לשם השוואה, אני מציג כאן לקט ראשוני (ובלתי מעובד) של עדויות מכתבי יד על נוסח הקדושה במוסף של ראש חודש. כמובן רצוי להשוות כל מקור לנוסח הקדושה הנאמרת במוסף של שבת וכן נוסחה ביום חול, אם כי מידע זה לעתים קרובות חסר מחמת מצבם הקטוע של כתבי היד או שתיתקם של כותביהם. בנוסף רצוי לתעד את המקום והתאריך של כל מקור. כאן אסתפק במלאכת האיסוף בלבד.

לפני שאציג את המקורות הדנים באמירת 'כתר' במוסף של ראש חודש, יש להבהיר שנוסח 'כתר' היה מקובל בכמה מרכזים בכל הקדושות, גם בימות החול.⁴⁹ עדות על מנהג דומה באיטליה עולה משבלי הלקט, עניין תפילה, סימן יג, שם סיפר המחבר, ר' צדקיה בן אברהם הרופא, על אחיו ר' בנימין שאיחר פעם אחת לבית הכנסת, 'וכבר עמד החזן וקרא את שמע ... שכשהגיע החזן לומר כתר יתנו לך הגעתי אני בברכת יוצר אור לומר כולם כאחד עונים ביראה ואומרים קדוש ועניתי הקדושה עם הצבור'; ומסתבר שזו עדות על קדושת 'כתר' בשחרית.

עדות לאמירת 'כתר' במוסף של ראש חודש עולה מכ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5866 (מרגוליות 693), 'סידור מנהג ספרד' מן המאה ה"ט": בקדושת מוסף של שבת מצוין בו 'כתר' (עמ' 85א), וגם במוסף של ראש חודש כתוב 'אומר ש"צ עד מחיה המתים ואומר כתר לעומתם וגומ' התפלה' (עמ' 93א). בדף גניזה הנמצא במנצ'סטר, ספריית ג'ון רייילנדס B 5413, המכיל קטע מתוך סידור עם פירוש על דרך הקבלה, ישנה כותרת 'מוסף ר"ח' וחלק מן הקדושה, 'מלאכים המוני מעלה עם עמך ישראל קבוצי מטה'. הפירוש שם מתייחס במפורש לנוסח 'כתר': 'זוה הוא קדושת כתר גם מקבל זעיר אנפין ...'.⁵⁰

התפלה ויזכיר כתר יתנו לך במקום הקדושה' (דף 33א). בשאר החגים הוא לא הזכיר את נוסח הקדושה, וכנראה היה מובן שגם בהם אומרים 'כתר'. לצערנו, החלקים של 'איסור והיתר' הדנים בתפילות השבת ובתפילות החול טרם נתגלו.

48 ספר אבודרהם (לעיל, הערה 41), עמ' קצו.

49 זה היה הנוסח המקובל בבבל, כמתועד בסדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' לב. על תפוצת המנהג ראה גם ע' פליישר, 'קדושת העמידה (ושאר קדושות): היבטים היסטוריים, ליטורגיים ואידאולוגיים', בספרו: תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, ירושלים תשע"ב, עמ' 136–137.

50 סידור זה, על אף מיונו כ'גניזה', מאוחר מאוד, ולכן אינו חשוב במיוחד עבור מחקרנו.

חיפוש של הצירוף 'כתר יתנו' בפורטל המבורך של מפעל פרידברג לחקר הגניזה (בתפריט 'העתקות'), העלה ארבעה קטעים, מחציתם עם זיקה לראש חודש. אולם יש להעיר, שמדובר בקטעים בלבד, ורובם כנראה מביאים את הנוסח של שבת ראש חודש; כלומר, אין כאן שום עדות ברורה לאמירת 'כתר' כאשר ראש חודש חל ביום חול. מכל מקום ראיתי לנכון להציג כאן את הרשימה, ואלו הם: כ"י קמברידג' T-S AS 101.91; Or. 1080 10.2; כ"י ניו־יורק, בית המדרש לרבנים ENA 2918.9; כ"י פריז, כי"ח IV.A.53.

4. בדברי המחבר, ויאמר קדיש עד למעלה'. הכוונה כמובן שיאמר חצי קדיש (המכונה אצל הספרדים עד היום 'קדיש לעילא'). מקובל אצלנו, שהקדיש נאמר בארמית, והמשפט האחרון בחצי קדיש הנו 'לעילא מכל ברכתא ושירתא, תושבחתא ונחמתא, דאמירן בעלמא, ואמרו אמן'. אבל מחברנו מצטט את המילה העברית 'למעלה' במקום הארמית 'לעילא', ולכן יש מקום לשאול, האם ציטוט זה משקף מנהג לומר את הקדיש בעברית? אמירת קדיש בעברית נרמזת לכאורה בבבלי ברכות ג ע"א: 'בשעה שישאל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין יהא שמיה הגדול מבורך', אבל בכתבי יד של התלמוד בא הנוסח הארמי הרגיל.⁵¹ עדות ברורה לקדיש בשפה הארמית עולה גם מבבלי שבת קיט ע"ב: 'אריב"ל כל העונה אמן יהא שמיה רבא מברך בכל כחו קורעין לו גזר דינו'.⁵² מכיוון שהעדויות לאמירת קדיש בארמית מוצקות, ספק אם אפשר לתמוד דבר בעניין זה מהשימוש ב'למעלה'.

(ה) נעיר בקצרה על יצירת הפועל המרובע מן המילה 'הפטרה', 'הפטרה', שמשמעו: יקרא את ההפטרה.⁵³

(ו) ברכה על ראיית הלבנה בחידושה. גם רבנו ירוחם וספר האשכול הביאו דין זה בפרקיהם על דיני ראש חודש. מחברנו אמנם מזכיר את חיוב הברכה כאן, אבל מפנה לפרק אחר לניסוחה, פרק בעניין הברכות, ושם מקומו גם אצל הרמב"ם (הלכות ברכות י, טז). רב עמרם גאון (עמ' צ) מביא את נוסחת הברכה ב'סדר ראש חודש' שלו. אין לדעת אם הזכרת ברכה זו מיד אחרי דיני ראש חודש שחל בשבת מלמדת שבעל 'איסור והיתר' נהג לאמרה דווקא במוצאי שבת. הרמב"ם כידוע קבע רק שמברכים על הלבנה 'בחידושה'.

51 הגרסה שבדפוס התלמוד אכן נראית ככלאים, כי המילה 'שמיה' נותרה בארמית. וראה בתוספות שם, ד"ה 'ועונין', שמחזור ויטרי דורש את המילה 'שמיה' שבענייה הארמית, 'יהא שמיה רבא', כצירוף עברי, 'שם יה'.

52 גם בחיבור מאוחר יותר מספרד, 'מצות זמניות' של ישראל ישראלי (לעיל, הערה 42), עמ' תכו, מופיע משפט זה, גם שם בפרק על ראש חודש.

53 על שימושים שונים של 'פטרה' בערבית יהודית ראה בלאו, מילון, עמ' 509.

(ט) חייבים לחזור על תפילת ראש חודש לפני התפילה. על פי המשתמע מן התלמוד בבבלי ר"ה לד ע"ב–לה ע"א), פסק כך גם רס"ג בסידורו (עמ' קל) וכן הרמב"ם, הלכות תפילה ונשיאת כפיים ד, יט.

(יא) מחברנו, הפוסק שיש להזכיר ראש חודש בברכות ההפטר, הולך כאן בעקבות הר"ף, ובניגוד לשיטת רב גידל בשם רב בתלמוד (שבת כד ע"א), ש'ראש חדש שחל להיות בשבת, המפטיר בנביא בשבת אינו צריך להזכיר של ראש חדש, שאילמלא שבת אין נביא בראש חדש', קביעה שהר"ף אומר עליה ש'לית הלכתא כותיה' ומוכיח זאת מהזכרת שבת בתפילת נעילה של יום הכיפורים שכן 'יום הוא שנתחייב בה' תפילות'. לפי הר"ף, כמו שעצם היום ביום הכיפורים חייב בחמש תפילות, ולכן כאשר חל יום הכיפורים בשבת חייבים להזכיר את השבת גם בנעילה, התפילה החמישית שאינה נאמרת בשבת רגילה, כך, כאשר חל ראש חודש בשבת, חייבים להזכיר את המאורע (כלומר ראש חדש) בברכות ההפטר, אף על פי שאין מפטירין בראש חודש כאשר חל ביום חול. לצורך היקש זה, חייבים לגרוס 'יום הוא שנתחייב בחמש תפילות', ולא 'בארבע תפילות'. המשך הקטע, הדין במעמדה השונה של חזרת הש"ץ בערבית של שבת (היא ברכה אחת מעין שבע), מתאים לקביעת התלמוד בשבת כד ע"ב.

(יב) סיכום הסעיף: יחיד רשאי לקרוא את ההלל בראש חודש אבל לא יברך. הציבור יברך 'לקרוא' ולא 'לגמור' ויקרא בדילוג. בראש חודש תשרי אין קוראים את ההלל כלל, וממילא אין מברכים. בראש חודש טבת מברכים 'לגמור' כי הוא יחול תמיד בתוך ימי החנוכה. כפי שציין הטור (או"ח סוף סימן תכ"ב), רבו הדעות בשאלת קריאת ההלל בראש חודש, ובמיוחד בדין המתפלל ביחידות. מחברנו הולך בעקבות פסיקת הר"ף (שבת יא ע"ב): 'תנא, יחיד לא יתחיל ואם התחיל גומר, הילכך אי בעי יחיד למקרי הלל בראש חדש קרי ליה בלא ברכה ומדלג דלוגי'.

(יג) תשובה מאת 'גאון' בעניין הפסק בתוך הלל בראש חודש. הגאון מקיש בין הלל ובין קריאת שמע, ופוסק שבימים שאין היחיד גומר בהם את ההלל, 'אפילו באמצע פוסק מפני הכבוד'. קיים דמיון בין התשובה המצוטטת ב'איסור והיתר' ובין הדברים המובאים, כפירושו של 'גאון ז"ל' אצל הרשב"א לברכות יד ע"א,⁵⁴ ומסתבר ששני הראשונים מתייחסים לדברי אותו גאון.

54 ספרי הרשב"א ... ערוכים ומוגהים, מתוקנים ומעובדים מחדש על פי כתבי-היד, מהדורת מ"מ גרליץ, כרך ראשון, ירושלים תשמ"ו, עמ' 320–321.